

संशोधनातील विविध संकल्पना

प्रा.डॉ. शिवाजी नारायणराव सोनटक्के

रसिका महाविद्यालय, देवणी

जिल्हा लातूर

कोणत्याही ज्ञानशाखेचा अभ्यास करत असताना आपल्याला जेव्हा एखादी समस्या निर्माण होते ती समस्या म्हणजे संशोधनाचा विषय असतो. संशोधनाचा नवीन विषय निर्माण झाला म्हणजेच त्या विषयात निर्माण झालेली समस्या होय. म्हणजे समस्या ही संशोधनाची निर्मिती असते. निर्माण झालेल्या समस्येचा/नवीन विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाला त्या विषयाची उद्दिष्टे / ध्येय निश्चित करताना त्याची व्याप्ती याचा अभ्यास करताना त्या विषयावर कोणकोणत्या मर्यादा आहेत. त्यावर कोणकोणती बंधन असतात त्यावर त्यांचे संशोधनाचे स्थान अवलंबून असते

शोध सजा:- संशोधन, संशोधन समस्या

प्रास्ताविक

संशोधन ही समस्या निराकरणाची सुव्यवस्थित प्रक्रिया आहे. मानवी मनाला अस्वस्थ करणाऱ्या बहुविध समस्यांच्या सप्रमाण व विश्वसनीय समाधानासाठी आवश्यक असलेल्या तथ्यांचे संकलन व विश्लेषण करून त्यांचा अन्वयार्थ लावण्याची व्यवस्थाबद्ध प्रक्रिया म्हणजे संशोधन होय. समस्येची निवड आणि व्याख्या ही एक शोधन प्रक्रिया आहे. या शोधन प्रक्रियेची सुरुवात एखाद्या समस्येच्या जाणिवेने होते. आणि तिचा शेवट एक अथवा अधिक परीक्षणक्षम गृहीतकांनी आणि उदरदायी प्रश्नांनी होते शोधन प्रक्रिया ही प्रामुख्याने संबंधित साहित्याच्या पुनरावलोकनवर आणि चिकित्सक विश्लेषण वर आधारलेली असते. प्रथम समस्या क्षेत्र निश्चित करून त्यातील नेमकी समस्या

निवडल्यावर एक कामचलाऊ किंवा अस्थायी गृहीतक मांडले जाते. त्या साहित्य पुनरावलोकनाच्या आधारेच संशोधन गृहीतकाचे अंतिम शब्दांकन केले जाते. संशोधन समस्येची निवड व व्याख्या हा संशोधनाचा खूपच महत्त्वाचा घटक आहे आणि त्यासाठी खूपच विचार व चिंतन करणे आवश्यक असते. संशोधनाचा प्रस्ताव आणि संशोधन पूर्ण झाल्यानंतरचे संशोधन अहवाल या दोन्हीचाही प्रस्तावना विभागात समस्येचे शब्दांकन, संबंधित साहित्याचे पुनरावलोकन आणि गृहीतकाची मांडणी या तीन बाबींचा समावेश असतोच. फरक एवढाच कि, संशोधन प्रस्तावाच्या लिखाणात भविष्यकाळाचा उपयोग केला जातो. तर संशोधनाच्या अहवालात भूतकाळाचा.

संशोधनाची व्याख्या -

1. “ संशोधन म्हणजे कोणत्याही ज्ञानशाखेत नवीन तत्वे अथवा तथ्य शोधण्यासाठी आणि जुनी तथ्ये व तत्त्वे प्रशिक्षणासाठी तयार केलेली चिकित्सक व पद्धतशीर अभ्यास (वेबस्टर कोशातील)
2. “संशोधन म्हणजे सु- परिभाषित . समस्येच्या समाधानासाठी केलेला सुव्यवस्थित वस्तुनिष्ठ व बिनचूक असा शोध होय.”(मौले 1970)

संशोधनाचे महत्त्व

संशोधनामुळे कोणते कार्य सुलभ होऊ शकेल, त्याचा उपयोग कुणाला, कसा, कोणत्या परिस्थितीत होऊ शकतो. हे स्पष्ट करणे आवश्यक असते. संशोधनातून जे निष्कर्ष किंवा प्रणाली सिद्ध होईल त्याचे व्यावसायिक महत्त्व या उपघटकात सांगितले जाते.

संशोधन समस्येची व्याख्या -

“संशोधन समस्या म्हणजे निराकरणासाठी (सोडवण्यासाठी) समोर आलेला प्रश्न होय” (टाउनशेडच्या मतानुसार).

“समस्या म्हणजे एक प्रश्नवाचक का वाक्य आहे”(करलिंगरच्या मते)

संशोधन समस्येचे तत्वे / घटक-

संशोधन समस्याचे निर्धारण करण्यापूर्वी या सुगण प्रकियेची घटकतत्त्वे जाणून घेणे आवश्यक आहे. याबाबतीत रॉबर्ट अँकाॅफने केलेले विश्लेषण उपयुक्त ठरवण्यासारखे आहे. त्यांच्या मते, समस्या

निर्धारण म्हणजे समस्येत अंतर्भूत असणाऱ्या विविध घटकांचे स्पष्टीकरण असून, संभाव्य चुका अथवा अडथळे टाकणे हे होय. त्यांनी सांगितलेली पाच घटक तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत.

1) संशोधन उपभोक्ता व सहकारी

(संशोधन फलन योगी) - या तत्त्वानुसार प्रत्येक समस्येचा संबंध कोणत्यातरी व्यक्तीशी अथवा गटाशी असतो या तत्त्वानुसार संशोधनाचा उपभोक्ता व त्याच्या प्रभावाखाली येणाऱ्या सर्व लोकांचा समावेश होतो त्या सर्वांना सहभागी म्हटले आहे सर्वांना म्हणजे संशोधक संशोधकाचा गट किंवा संशोधकाकडे आलेले असेल व गिऱ्हाईक.

2) संशोधन- उपभोक्त्याचे उद्दिष्टे -

संशोधनाचा फायदा घ्यायचा असतो. अशी व्यक्ती संशोधन कर्त्याकडे निश्चित उद्देशानेच जाते. उदा. एखादा कारखानदार संशोधन उपभोक्त्याची गरज लक्षात घेऊनच संशोधन समस्या मांडले जाते. अथवा सुत्रीत केली जाते.

3) उद्दिष्टसिद्धीची पर्यायी साधने -

उद्दिष्ट साध्य करून घेण्यासाठी एकच साधन नव्हे तर एकमेकांना पर्यायी ठरतील अशी अनेक साधने आवश्यक असतात. निदान कमीत कमी दोनतरी साधने आवश्यक असतात. जर उपभोक्त्या समोर पर्यायी साधने नसतील तर त्याच्यासमोर समस्याही राहणार नाहीत. अर्थात पर्यायी साधने कशी उपलब्ध करून घ्यावीत ? हाही समस्येचा एक प्रकार उपभोक्ता सुचवू शकतो.

4) विशिष्ट उद्दिष्ट -

विशिष्ट उद्देश साध्य करून घेण्यासाठी किमान दोन तरी मार्ग उपलब्ध पाहिजेत त्याशिवाय

समस्या जन्मास येत नाही पण केवळ दोन किंवा जास्त साधने असूनही समस्या तयार होतेच असे नाही. तर उपभोक्त्याच्या मनात त्या दोन किंवा अनेक साधनांच्या उपयोगितेसंबंधी शंका उत्पन्न होणे आवश्यक आहे. कोणते साधन प्रभावी होईल. याचा निर्णय लावावा लागतो. याचा अर्थ असा की, समस्या निर्माण होण्यासाठी उपभोक्त्याच्या मनात पर्यायी साधनाच्या प्रभावाबद्दल शंका निर्माण व्हावी लागते .

5) संशोधन समस्येचा परिस्थितीशी संबंध -

प्रत्येक समस्येशी संबंधित असे वातावरण उपलब्ध होणे आवश्यक असते. वातावरण किंवा परिस्थितीतील बदल हा समस्या निर्माण करू शकतो .किंवा समस्येचे निराकरणही करू शकतो.

संशोधन समस्येची निवड -

संशोधनाचे काम नव्याने सुरु करणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता योग्य संशोधन समस्येची निवड करणे हे संशोधन प्रक्रियातील एक सर्वात महत्त्वाचे आणि तितकेच कठीण काम असते. संशोधनाची निश्चित कल्पना नसल्यामुळे त्याबद्दलचा आवश्यक अभ्यास झालेला नसल्याने विद्यार्थी शोध प्रबंधासाठी आवश्यक असलेल्या समस्येचा शोध कुठे आणि कसा घ्यावा या विचारात चिंतामग्न दिवस व निद्राहिंन रात्री घालवीत असतात . आपण निवडलेली प्रत्येक शोध समस्या जणू फालतू किंवा शिल्लक आहे किंवा तिच्यावर अगोदरच संशोधन झालेले आहे. म्हणून मार्गदर्शकाकडून फेटाळले जाईल अशी सामान्य विद्यार्थ्यांला भीती वाटत असते. वास्तविक पाहता संशोधन योग्य समस्येचा अथवा ही खरी समस्या नसते नसते. संशोधन समस्या विपुल

असतात. परंतु संशोधन समस्या निवडण्यासाठी उपयुक्त संदर्भ साहित्य प्रकारची ओळख विद्यार्थ्यांना नसते. हीच खरी समस्या असते.

संशोधन समस्या निवडण्यापूर्वी अभ्यासकाणे सर्वसामान्य अशा समस्या क्षेत्राची निवड करावयाची असते. आपण निवडलेल्या समस्या क्षेत्रात अभ्यासकाला बरेच वाचन करावयाचे असते. आणि संकल्पित संशोधन अभ्यासाचे नियोजन व कार्यवाहीसाठी बराच खर्च करावयाचा असल्याने निवडलेले समस्या क्षेत्र आपल्या व्यवसायासंबंधी आपल्या अभिरुचीप्रमाणे व आपल्या विशेषज्ञतेनुसार निवडणे योग्य असते.

समस्यांचे प्रमुख उगमस्थान -

1) सिद्धांतापासून निगमनाने काढलेले अनुमान -

सिद्धांत हा पारिभाषिक आणि परस्परसंबंधित संकल्पनांनी युक्त अशा विधानांचा संच असतो. (कर्लिंजर 1973) आणि कोणत्याही सिद्धांतांचा सम सर्वसामान्य उद्देश वर्तमान ज्ञानाचे संक्षेपण करणे, अवलोकित घटनांचे व त्यांच्यातील संबंधांचे स्पष्टीकरण प्रस्तुत करणे आणि सिद्धांतांतच अंतर्भूत असलेल्या स्पष्टीकरणात्मक तत्त्वांच्या आधारे पुढे घडणार्या घटनाबाबत व त्यांच्यातील संबंधाबाबत भाकीत करणे, हाच असतो. (कुक 1964) कोणत्यातरी प्रस्थापित सिद्धांत पासून निगमनाने काढलेल्या ग्रहतकांचे व पर्यायाने त्या सिद्धांताचीच चाचणी घेणे हे आवश्यक असते.

सिद्धांत विद्यमान ज्ञानाला संघटित रूप देत असते आणि सिद्धांतद्वाराच अद्याप अनभ्यासित किंवा अज्ञान राहिलेले क्षेत्रे कोणती किंवा विद्यमान ज्ञानात कुठे रिक्तस्थाने आहेत किंवा उनिवा कुठे राहिल्या आहेत हे स्पष्ट होते. म्हणून आपल्या विषयक्षेत्रातील प्रस्थापित सिद्धांत बाबतचे ज्ञान संशोधकास असणे आवश्यक आहे.

2) व्यवसायिक अनुभव -

महाविद्यालय किंवा कोणत्याही शाखेतील ग्रंथालयात कार्य करीत असताना प्राध्यापक विद्यार्थी कर्मचारी विद्यार्थी, विद्यार्थी ग्रंथ, माहिती माहितीचा उपभोक्ता यांच्यात सतत गतिमान आंतरक्रिया होत असतात. या आंतरक्रियाच्या चिकित्सक निरीक्षणातून संशोधनासाठी बहु विधिसमस्या उपलब्ध होऊ शकतात.

3) संबंधित साहित्य -

वरील दोन स्थानात समस्या गवसली नाही. तर अभ्यासकाने आपल्याला स्वारस्य असलेल्या क्षेत्रातील प्रकाशित संशोधन साहित्याचा शोध घ्यावयाचा असतो. संबंधित साहित्यात “युनिव्हर्सिटी न्यूज” या मासिकात संशोधन झालेल्या विषयाची माहिती मिळते.

समस्येचे मूल्यांकन -

1) समस्या संशोधनाची योग्य असावी -

संशोधनासाठी निवडलेली समस्या संशोधनयोग्य असावी अर्थात वैज्ञानिक

संशोधन प्रक्रियेच्या आधारे तिचे निराकरण करता यावयास हवे.

उदा.-

- 1) शालेय अभ्यासक्रमात त्या तत्त्वज्ञानाचा समावेश असावा काय?
- 2) माध्यमिक शाळांमध्ये लैंगिक शिक्षण देणे योग्य आहे काय?

यासारखे तात्विक आणि मूल्याधिष्ठित प्रश्न वैज्ञानिक प्रगत पद्धती द्वारा सोडवता येणे शक्य नसते. या प्रश्नाबाबत लोकांच्या भावना काय आहेत आहेत हे संशोधनाने जाणून घेता येणे शक्य असते. परंतु या प्रश्नाची निर्णयक उत्तरे मात्र संशोधनद्वारा मिळू शकत नाहीत. तशी उत्तरे मिळवण्यासाठी या प्रश्नाची पुनर्रचना करावयास हवी.

* तत्त्वज्ञानाचा अध्ययनाने विद्यार्थ्यांच्या विचार करण्याच्या क्षमतेवर काय परिणाम होतो.

2) समस्या निराकरणाने संचित ज्ञानात भर पडावी -

निवडलेल्या समस्येचे निराकरणातून प्रस्थापित ज्ञानात मोलाची भर पडावयास हवी, प्रस्थापित ज्ञानव्यवस्थेतील विसंगती उजेडात आणली जावी. किंवा उपलब्ध ज्ञानातील रिक्त स्थाने दर्शविली जावीत व ती भरून काढली जावीत. निवडलेल्या समस्येत पद्धती, तंत्र, आधार सामुग्री व निष्कर्ष यापैकी कोणत्या तरी बाबतीत निराळेपणा मौलिकता किंवा नवा दृष्टिकोन असणे आवश्यक आहे.

पूर्ववर्ती संशोधनाची जशीच्या तशी पुनरावृत्ती केल्यास त्यात कोणत्याच बाबतीत

नाविन्य राहणार नाही. निवडलेली समस्या ग्रंथालय शास्त्रातील परिस्थिती व गरज या दृष्टीने महत्त्वाचे असणे इष्ट असते. संशोधनाच्या निष्कर्षाचा उपभोग सिद्धांत निर्मितीसाठी किंवा ग्रंथालयातील समस्या व प्रश्न याचे निराकरण करण्याच्या कामी मार्गदर्शन ठरणे आवश्यक असते.

3) समस्या व्यवहार्य असावी –

निवडलेली समस्या व्यवहार्य असावी. अर्थात संशोधकाच्या योग्यतेला अनुकूल असावी या संदर्भात अभ्यासकाणे स्वतःशीच प्रश्न विचारावेत व त्यापैकी जितक्या अधिक प्रश्नांची उत्तरे होकारार्थी येतील तितक्या प्रमाणात ती समस्या व्यवहार्य आहे असे समजावे.

संशोधनाची उद्दिष्टे -

संशोधन समस्येच्या प्रथक्करणातून आणि अनेक छोटे प्रश्न निर्माण होतात. या प्रश्नाचे उत्तरे शोधण्यासाठी जे कार्य आवश्यक आहे. ते लहान विधानात मांडणे म्हणजे संशोधनाची उद्दिष्टे सांगणे होय.

* संशोधन ज्या हेतूने केले जात आहे तो हेतू किंवा उद्दिष्टे निश्चित करणे आवश्यक असते.

- उद्दिष्टे जितकी स्पष्ट असतील त्या प्रमाणात संशोधनास अचूक दिशा प्राप्त होते.
- संशोधन उद्दिष्टे कृतिप्रवणशब्दांत(प्रत्यक्ष कार्य करता येईल अशा शब्दात) क्रमाने सांगणे अधिक परिणामकारक ठरते.
- त्यामुळे ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आवश्यक ती माहिती संकलित केली जाते.

- तसेच संशोधनाअंती ही उद्दिष्टे कितपत साध्य झाली हे मानता येते.

संशोधन समस्येची व्याप्ती-

संशोधनासाठी निवडलेल्या समस्येचे भौगोलिक क्षेत्र म्हणजे अभ्यासक्षेत्र होय. हे अभ्यासक्षेत्र एक संस्था, तालुका, जिल्हा, विभाग, राज्य, देश किंवा सभोवतालचा परिसर असू शकतो. त्यामुळे या अभ्यास क्षेत्राची सामाजिक व सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये व मर्यादा स्पष्ट करणे आवश्यक असते. निष्कर्ष प्राप्तीसाठी या माहितीचा उपयोग होतो.

• संशोधन समस्येची मर्यादा –

संशोधन कार्य कोणत्या वेळेत किंवा कालावधीत केले जाणार आहे. हे आधीच निश्चित केले असेल तर त्यासाठी आवश्यक ती सर्व पूर्वतयारी करता येते.

उदा: 2017 ते 2020 या तीन वर्षातील ग्रंथ देवदेघेव किंवा ग्रंथ वाढ अभ्यासकाने आपली माहिती संकलनासाठी निवड केलेल्या काळाची स्पष्टीकरणात्मक माहिती देणे आवश्यक असते. तसेच संशोधन पूर्ण होण्यास लागणारा खर्च व वेळ याची नोंद काही संशोधन आराखड्यात केली जाते (खर्च फक्त अनुदान मागण्यासाठी सादर करावयाच्या प्रकल्पासाठी देतात. शैक्षणिक प्रकल्पात नाही)

सारांश

अशाप्रकारे वरील विश्लेषणावरून आपल्याला असे दिसून येते की , संशोधन समस्या ही निराकरणाची एक सुव्यवस्थित प्रक्रिया आहे. कारण संशोधन करत असताना संशोधकाला संशोधन

समस्या ही महत्त्वाची असते संशोधन समस्या हीच संशोधनाची निर्मिती नसते . कोणत्याही ज्ञानशाखेत नवीन तत्वे , तथ्ये शोधण्यासाठी पद्धतशीरपणे चिकित्सा करावी लागते , ती समस्येच्या आधारावरच संशोधन समस्येची निवड करण्यापूर्वी अभ्यासकाने सर्वसामान्य समस्या निवड करावयाची असते समस्या निवड निश्चित केल्यानंतर त्याची व्याप्ती व मर्यादा एका विशिष्ट कालखंडावर तपासावी लागते . म्हणजे संशोधनात वस्तुनिष्ठपणे दिसून येण्यास मदत होईल .

संदर्भ -

1. कऱ्हाडे बी.एम. शास्त्रीय संशोधन पद्धती , नागपूर: पिंपळापुरेअँड कंपनी पब्लिशर्स 2007
2. घाटोळे, रा. ना. समाजशास्त्रीय संशोधन- तत्वे व पद्धती, नागपूर: मंगेश प्रकाशन 2003
3. पंडित, बन्सी बिहारी शिक्षणातील संशोधन, पुणे: नूतन प्रकाशन 2005
4. पाटील वा. भा. संशोधन पद्धती , पुणे : प्रशांत पब्लिकेशन 2006
5. भांडारकर ,सामाजिक संशोधन पद्धती , औरंगाबाद : विद्या बुक्स 1999
6. रिस्वडकर म.रा., माहिती संकलन , विश्लेषण आणि सादरीकरण, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ 2000

